

az egyik legfontosabb forrása lesz ennek a korszak- és irányzattörténetnek Kőszeg itt olvasható írásai.

(Gyászkeret)

A MÚLTUNK VÉGE utolsó lapjait is a gyász szegélyezi. Két felesége haláláról az előző könyvben olvashattunk. Ezúttal egy újabb lezárhatatlan történetet, élettársa utolsó hónapjainak krónikáját kell Kőszegnek folytatnia és lezárnia. A BETEGSÉG, HALÁL – ORVOSOK című szöveg más-más közelít és másra fókuszál, mint az előző gyászírás. Erre már az alcím is utal: ÉLETKÉPEK OKATOOTÁIÁRÓL. „Okatootáia Kína és Ausztr(ál)ia között terül el, csekély mérete miatt azonban a Nagy vagy Csendes-óceán végtelen víztükrében nehezen fedezhető fel. Történetünk idején Okatootáia népe éppen választásra készült, a heves küzdelem szinte kettészakította az ország társadalmát. A feszültség különösen éles volt a kórházakban, minthogy előzőleg egy orvos-politikus, bizonyos dr. Müller, át akarta alakítani Okatootáia egészségügyi rendszerét. Elszántságában afféle szuper-Titanicnak képzelte magát, és megpróbálta szétördelni a Csendes-óceán jéghegyeit. Tíz hónap után rá kellett jönnie, hogy a jéghegyek erősebbek” – világosít fel minket a lábjegyzet. A realista beszámoló, mely tételelesen végigjárja Anikó betegségének (diagnózisának, [félre]kezeléseinek) a stációit, közben politikai pamflet is, úti beszámoló Okatootáiáról. A nagyon is létező nem-helyet, Okatootáiát amúgy Petőfi Sándor fedezte fel versében 1847 decemberében. Kőszeg idézi is az utolsó strófát: „Virágozzál dicső ország, / Nagyra termett náció, / S még soká ne háborgasson / A civilizáció!” Ideges, zaklatott szöveg, azonban fontos leszögezni, hogy Kőszeg nem az orvosokat hibáztatja szerelme haláláért, hanem azt a feudális, tisztázatlan, bornírt betegségügyi szisztémát és torzán rögzült mentalitást bírálja, amely a maga kódolt patológiájával, hibahegyeivel, gőgös kegyeivel a maradék időtől és a minimális lehetőségektől is megfosztja a beteget és hozzátartozóit. Kőszeg a szövegben az orvosokat nem nevükön nevezi, hanem Egyeske, Ketteske, Hármaska lesz megannyi neves professzor és legendás gyógyító. Ezzel az ironikus gesztussal visszatükrözi a honi ellátásban dívó lekezelő praxist, amely a beteggel így bánik, a személyekre, akár az időzavar, akár a pöffeszkedés miatt, így tekint. Hiába más ennek a szövegnek a kontúrja, időnként dermesztő keresztvező szölamokba botlunk. A HA-

LÁLKRÓNIKÁ-ban Fekete Éva előtt egy-két nappal hal meg a nagyszerű író és szociográfus Csalog Zsolt. Itt a kórházban Kőszeg egyszer csak a haldokló Furmann Imrébe botlik. Adjuk át Kőszegnek a szót: „A lábadozás valamelyik napján, már megszokott módon lementem a büfébe. Az egyik asztalnál régi ismerősöm, barátom, Imre ült, a feleségével. Kölcsönös meglepődés, kérdezősködés. – Májrák, áttétekkel – mondja Imre, vidáman, szinte daldalmasan, és az aggodalmas, de persze üres kérdéseimet egy viccel hárítja el. – És mit mondott az orvos, Balogh néni? – Mondott az mindent, kígyót, békát. – Kígyót, békát? – Ja, meg még rákot is. Imrével valahogy párhuzamosan futott a pályánk. Okatootáia alkotmányos forradalmának két nagy pártja közül Imre a konzervatív néppárt egyik alapítója volt, én a liberális párté, aztán mindketten egyre távolabb kerülünk a pártpolitikától, Imre jogvédőként elsősorban az Okatootáia etnikai kisebbségét ért jogsértések ellen lépett fel, keményen, jogászai szakszerűséggel. Tudtam, hogy betegeskedik, tudtam, hogy a huszonhét éves fiát gyógyíthatatlan betegség vitte el... Megrendítő volt, hogy itt találkozunk újból.” Megrendítő, amiképpen az egész szöveg az. Higgadt, indulatos írás, amelynek végigolvasásához is nagy erő kell; hát még a megírásához. Vagy mégsem? Ezt mindenképpen meg fogom kérdezni Kőszegtől, amiképpen azt is, hogy mi következik a befejezett múlt után itt a folyamatos jelenben. A lehetséges jövő időkről nem is beszélve.

Tartok tőle, hogy onnan nehéz lesz elkélni.

Szegő János

KÁNON

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgáltatások*
Vince, 2011. 647 oldal, 5495 Ft

A legújabb kori tömeges emberiség⁶ elleni büntettek áldozatairól írni, akár történettudományi munkában is, egyúttal morális gesztus: az áldozatok alakjának felidézésével, az emléküik megőrzésével az elkövetők megsemmisítő szándékával is szembeszegülünk. A tettesek

⁶ A magyar jogrendben, téves fordítás eredményeként, az „emberiség elleni” kifejezés rögzült.

áldozataik elszemélytelenítésére törekedtek, mintegy beteljesítve fizikai megsemmisítésüket (és megkönnyítve a maguk számára is a bűnök elkövetését). *Valamennyi* áldozat megszemélyesített felidézésére törekedni azonban lehetetlen vállalkozás lenne, ezért a történész/emlékezőnek – bármennyire fájó asszociációkat kelt is a kifejezés – *válogatnia, választania kell*, hogy kik személyesítsék meg a „névtelenek” tömegeit, miközben újra meg újra a látókörébe kell vonnia és az olvasók számára is meg kell jelenítenie az áldozatok tíz- és százazereit, millióit is.

Ha maguk a kortársak vagy a közvetlen utókor személyesíti meg a tragédiát abban az értelemben, hogy a figyelmet egy fontos és/vagy szimbolikussá emelkedő személyre összpontosítja, az nem „megkönnyíti” a feldolgozások dolgát, mint inkább tovább bonyolítja: az ilyen szimbólummá váló alakok története ugyanis szinte ellenállhatatlan erővel legendák és ellenlegendák egész rendszerét vonja maga köré. Nagyon gyakran a legendák alól kell, kellene kibontani a sorstárs áldozatokat éppúgy, mint a legenda tárgyának valódi személyiségét.

A mai Magyarországon feltehetően nagyságrenddel többen ismerik Radnóti Miklós, mint Bor nevét; s a Radnótit ismerők (tartok tőle: általában passzív) tudásegységében gyakran ott lehet amaz információ (valamely töredéke), hogy „(bori) munkaszolgálat, erőltetett menet, agyonlőtték a Győr közeli Abdán”. Ugyanakkor a Borról való tudás is, valószínűleg, az esetek döntő többségében kimerül abban a mondatban, hogy „kényszermunka-tábor/bánya volt Szerbiában, ahol Radnóti is...” A hatalmas bányakomplexumról, az itt munkára kényszerített mintegy hatezer magyarról, őreikről, a velük történekről, a szemtanúkról és az utókor viszonyulásáról még át-fogó feldolgozást sem lehet anélkül írni, hogy abban Radnóti sorsa ne kapjon kiemelt jelentőséget.

Csapody Tamás hatalmas anyagot mozgatott meg a BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK írásának hét éve (23.) alatt: levéltárakban, magánarchívumokban, könyvtárakban kutatott, túlélőkkel, azok hozzátartozóival, szakértőkkel beszélgetett. Hatvanhét volt bori munkaszolgálatossal személyesen, további ötven túlélővel pedig telefonon, levélben vagy mailben vette fel a kapcsolatot. Csaknem négyszáz segítőjének mond köszönetet (31–36.), s a kötetben található 2023

lábjegyzet nagy többsége a főszövegben felhasznált források lelőhelyét adja meg.

Jelen írás nem tudja a monumentális munka valamennyi részletét ismertetni, s nem is törekszik erre. A recenzió először is nagyon röviden ismerteti a bori magyar munkaszolgálatosok – a kötetből kirajzolódó – történetét; ezt követően – a témához és a feldolgozás mélységéhez méltatlanul vázlatosan – a szerző és a Radnóti-kánon viszonyával foglalkozik; ehhez kapcsolódva, de ezen túlnyúlóan pedig az lesz a recenzió utolsó részének tárgya, hogyan fordult az utókor a bori munkaszolgálatosok és/vagy Radnóti halálának témájához.

A kelet-szerbiai Bor francia tőkével még a XX. század elején felfejlesztett bányáiban rezet, nikelt, ónt, ólmot, aranyat és ezüstöt is bányásztak; a német hadigazdaság rézércszükségletének ötven százalékát fedezték innen (13.). Valószínűleg Borra is gondolhatott Albert Speer, amikor német fegyverkezési miniszterként Hitler tudomására hozta: a Balkán elvesztése után tíz hónappal nyersanyaghiány miatt le fog állni a birodalmi haditermelés.⁷ A bori komplexum összesen harmincöt kényszermunkatáborában mintegy ötvenezer szerb, olasz, román, görög, lengyel, belga és magyar kényszermunkás dolgozott (39.).⁸

1943 júliusában érkezett a komplexumba a bori magyarok első, mintegy háromezer fős csoportja; egy század kivételével, amelyet antimilitarista kisegyházak tagjaiból állítottak össze, nagy többségük zsidó vagy zsidónak minősített munkaszolgálatos volt (14.). A gyakorlatilag kényszermunkásnak tekinthető, sárga vagy fehér karszalagos, részben katonai egyenruha viselésére kötelezett munkaszolgálatosok a hadsereg kötelékébe tartoztak, a magyar katonai felügyelet, az ún. keret őrzése mellett; a tényleges bori munkavégzést a német katonai munkaszervezet, az Organisation Todt (OT) irányította, a szakmai hátteret a Siemens nyújtotta (17.).

Az 1943-ban Borba érkező zsidó kényszermunkások korábban is munkaszolgálatot telje-

⁷ „Hitler szóltalanul hallgatta meg az előadásomat... Aztán rosszkedvűen elfordult tőlem.” (Albert Speer: HITLER BIZALMASA VOLTAM. Zrínyi, 1996. 338.)

⁸ A szerző másutt harminc–nyolcvanezer kényszermunkásról ír 1942 végétől 1944 őszéig (14.).

sítő, „*korosztály, lakhely, társadalmi és vagyoni helyzet, kulturális beállítottság viszonylatában és egészségi állapot, valamint foglalkozás szempontjából nagyon heterogén csoportot*” alkottak (15.). Az 1944 júniusában érkezett második háromezres csoport összetétele viszont lényegesen homogénabb volt: Csapody szerint „nagy többségük” 1926-os születésű budapesti fiú volt; sokan közvetlenül a behívójuk érkezése előtt érettségiztek (118.). Ezt a második kontingenst az 1905 és 1925 között született korosztály számos – feltehetően szintén budapesti – tagjával töltötték fel (17.), akik a korábbi években többször teljesítettek munkaszolgálatot. Így került a bori foglyok közé a kulturális és közélet számos olyan tagja, aki már ebben a korban ismertnek számított, illetve később, túlélőként váltak ismertté – mint például Justus Pál, György Lajos, Mária Béla, Radnóti Miklós, Réz Ádám, Spira György, Szalai Sándor és mások.

Az 1944-es, második magyar munkaszolgálatos kontingens az eredeti tervek szerint az első váltásaként érkezett volna, de végül mindkét csoport a táborrendszerben maradt. „*A dolog [tehát az 1944-es munkaszolgálatra való behívás] egyáltalán nem sújt le, szinte már örülök is neki. Épp ma jött ki egy rendelet a zsidók összeírásáról, ez már a gettó előszele... nincs kedvem gettóba menni, inkább vagyok musz., a muszosoknak jobb dolguk van, mint a gettóba zárt zsidóknak. Ez az általános vélemény*” – idézi a BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK György Lajos korabeli naplóját (id. 60.). Sőt, tehetnének hozzá, a behívás elrendelésekor (1944. május 5.) mintegy húsz napja elkezdődött a vidéki zsidóság gettóba kényszerítése, amely valóban a megsemmisítőtáborba vezető deportálás közvetlen előzménye volt. A helyzet kegyetlen ironiáját jelzi, hogy a zsidó vagy zsidónak minősített aktív korú férfiak számára, „*az akkor már rossz hívről ismert Bor*” (17.) nagyobb esélyt adott a túlélésre, mint a Magyarországon való maradás, legalábbis – lényeges megszorítás – 1944 késő augusztusáig. Ekkor ugyanis villámgyorsan összeomlott Németország és szövetségeseinek balkáni frontja, s a jugoszláv partizánvétekenységtől addig is érintett térségben hamarosan megjelentek a szovjet csapatok.

A bori munkaszolgálatos temetőben összesen mintegy ötven munkaszolgálatost temettek el (18.), tehát a veszteség kevesebb mint egyszázalékos volt. A Borból az első lépcsőben, 1944. szeptember 17-én kivont zsidó munkaszolgálatosoknak azonban már 89%-a nem élte túl a

háborút (305.). A pusztulás ilyen mértéke nem egyszerűen „a háború”, hanem a tudatos népirítás, tehát a holokauszt következménye volt – jól mutatja az összefüggést, hogy az ugyancsak az első lépcsőben elindított, kisegyházakhoz tartozó bori munkaszolgálatosok 98%-a életben maradt (305.). (A szeptember 29-én elindított második lépcső tagjait két nappal később jugoszláv partizánok szabadították ki. – 21.)

A németek tehát kiürítették Bort, de a magyar munkaszolgálatosokat egyelőre nem „adták vissza”: a már említett muszos első lépcső, kezdetben mintegy 3300 fős gyalogmenetét a Borból Mohácsig, illetve Bajáig tartó szakaszon németek is kísérték a magyar keret mellett. A német kísérők útközben több alkalommal tömeges kivégzések kezdeményeztek, amelyeket a magyar keret elfogadott, illetve részt is vett azokban. Így történt a legtöbb – hétszáz-ezer – áldozatot követelő cservenkai öldöklés esetében is, 1944. október 7-én (193–194.). Talán nem érdektelen megjegyezni: a bácskai település akkoriban – már és még – Magyarországhoz tartozott; az ország élén hivatalosan még Horthy állt, aki 1944 nyarán a budapesti zsidóság deportálásának leállításával és egy németeknek nem tetsző kormányfóváltással bizonyította, hogy az 1944. március 19-én kezdődött német megszállás ellenére is érvényesíteni tud bizonyos mértékű szuverenitást; a nyilasok halomba ültetéséig még egy hét volt hátra.⁹

A cservenkai vérengzés túlélőit – köztük Radnóti Miklóst is – vasúton szállították Bajáról, illetve Mohácsról a Balaton északkeleti sarkánál található Szentkirályszabadjára. Éppen az ideérkezésük körüli napokban adták ki azonban a rendeletet, amelyben az új nyilas kormány kinyilvánította: „*kölcsönadott*” hetven munkaszolgálatos századot a Birodalomnak; a muszosokat, így a boriakat is, köztük Radnóti-val, gyalogmenetben kellett a nyugati határig hajtani s ott átadni a németeknek (219–222.).

⁹ A szerző általánosságban, tehát a kötet egészében szakértő olvasóközönségre számít, akiknek nem kell különösebben magyaráznia sem a történelmi hátteret, sem a téma speciális szókincsét. Az utolsó mondat egy nagyon óvatos, inkább reflexiónak, mint kritikának szánt megjegyzés volt: a magyarországi társadalomtudományos prózában ugyanis Csapody hozzáállása tipikusnak, míg a recenziás – aki szerint egyáltalán nem magától értetődő az „ismeretterjesztő attitűd” félretolása – deviánsnak számít.

Csapody *Radnóti-kánon*nak nevezi azt a narratívát, amely szerint a végsőig elcsigázott költőt az észak-dunántúli gyalogmenetben hajtották a Gyórtól nyugatra található Abdáig, majd ennek határában huszonegy társával együtt agyonlőtték; 1946-ban pedig barátja, Ortutay Gyula kezdeményezésére exhumálták és – özvegye, Radnóti Gyarmati Fanni jelenlétében – azonosították. A szóhasználat kissé távolságtartó, s talán nem is a legszerencsésebb, mivel akaratlantul is azt sugallja, mintha valamilyen *legendáriumról* lenne szó, amelyet az objektív szakember „megcáfol”. Csapody azonban egyrészt a kánon kisebb jelentőségű részelemeivel vitakozik; másrészt pedig a kanonizált narratíva legtöbb elemét – a szó logikai értelmében – *nem megcáfolja*, hanem kimutatja róluk, hogy nem bizonyíthatók, mivel vagy nem állnak rendelkezésünkre források, vagy a kánon által forrásként kezelt megnyilatkozások nem megbízhatók.

Egy példát véve: Csapody szerint nem valószínű, hogy az exhumált Radnóti viharkabát lett volna (525–526.). A kérdés jelentőségét az adja, hogy „*kisebb könyvtárnyi irodalom foglalkozik*” az állítólagos viharkabáttal, mivel „*abban volt ugye lehetett a Bori notesz. Péter László külön tanulmányt szentelt a kérdésnek, Radnóti viharkabátja címmel*” (525.), és számos képzőművészeti alkotás is ilyen öltözékben ábrázolja a költőt. Természetesen ez a számos pont egyike csupán, ahol Csapody tévedést vagy bizonyíthatatlan feltevés ténynek való beállítását mutatja ki a kánonban. Sokkal lényegesebb például, amikor Csapody aprólékos elemzéssel kimutatja: korántsem bizonyított, hogy a híres 1946-os abdai exhumáláskor valóban Radnóti Miklós tetemét azonosították.¹⁰

Ugyanakkor Csapody is bizonyítottnak tekintti, hogy Gyórt elérve Radnóti még a menetben volt; megállapítása szerint viszont semmi sem utal arra, hogy a költő még mindig a menetben lett volna az országhatáron; szinte bizonyos tehát, hogy a Győr és Hegyeshalom közötti szakaszon halt meg, s nagyon is elképzelhető, hogy lelőtték vagy agyonverték; s ha jól értem a BORI MUNKASZOLGÁLTATOSOK végső megállapításait: még mindig annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy az Abdánál kivégzett huszonkét munkaszolgálatos egyike volt Radnóti Miklós.

¹⁰ Az abdai exhumálással egy teljes fejezet foglalkozik (459–552., a fejezet összefoglalása: 529.).

Az utolsó bekezdések fejtegetései semmiképp sem kívánják leértékelni Csapody Tamás aprólékos kutatómunkáját. A kötet önmagában, a történelmi tények pontosabb tisztázása miatt is tiszteletet érdemel. A BORI MUNKASZOLGÁLTATOSOK ugyanakkor módszertani értelemben is tanulságos lehet a kutatók számára: azt példázza ugyanis, hogyan lehet és hogyan érdemes kutatni egy olyan témát, amelyet egyszerre jellemez forráshiány, míg más területeken a források bősége – de olyan forrásoké, amelyek később kanonizálódtak, illetve maga a kánon hatott vissza eme források kialakulására, megszületésére is.

Példának okáért: egyetlen hivatalos dokumentum sem maradt fenn, amely szerint Radnóti a dunántúli menet része lett volna, és a népbíróági tárgyalásokon sem emlékezett rá egyetlen keretlegény sem (227.). Viszont „*a korábbi eseményekkel éppen ellentétben, annyi leírása és tanúja van az abdai történetnek [tehát hogy a kanonizált változat szerint itt végezték ki Radnóti és huszonegy társát], hogy számbavételük okoz nehézséget*” (269.). Csapody természetesen megteszi ezt a számbavételt,¹¹ s ennek alapján úgy találja: a tanúk *egyikéről sem* lehet bizonyosan állítani, hogy valóban látták is volna az abdai kivégzést (egy állítólagos szemtanúk esetében pedig ez ki is zárható). Két ilyen állítólagos szemtanú beszámolóját jellemezve pedig egyértelműen a diskurzus visszahatását észleli: az „*által[uk] elmondottakban fölfedezni vélem a széles körben ismert irodalmi feldolgozások nyomait és a tiszteletre méltó költői törekvést Radnóti mártírúrnának megőrkítésére. Hiteles tanúnak elfogadni őket azonban nyilván nem lehetséges*” (273.).

Szerkezeti szempontból a BORI MUNKASZOLGÁLTATOSOK egyes fejezeteinek témaválasztását és sorrendjét az 1943 és 1946 közötti események határozzák meg; a második három fejezet – amelyek a Bort elhagyó menetről, a keret felelősségre vonásáról és az abdai exhumálásról szólnak – együtt mintegy két és félszer terjedelmesebb, mint az első három fejezet.¹² Erre a nagyjából kronologikus szerkezetre illeszkedik *az utóélet*,

¹¹ „*Az abdai kivégzés szemtanúi*” (268–281.).

¹² I. ORVOSOK ÉS ORVOSLÁS BORBAN; II. JUSTUS PÁL BORI MUNKASZOLGÁLTATA; III. MARÁNYI ÉDE, A BORI TÁBORCSOPORT FŐPARANCSNOKA; IV. A BORI MENET A DUNÁNTÚLON; V. A BORI KERET FELELŐSSÉGRE VONÁSA; VI. AZ ABDAI EXHUMÁLÁS.

tehát a bori munkaszolgálatosokkal – minde-
nekelőtt Radnóti sorsával – kapcsolatos diskur-
zus, illetve az ezzel kapcsolatos jogi és politikai
eljárások számos, hosszabb-rövidebb elemzése.
Nem állítom, hogy feltétlenül szükség lett volna
összeszerkesztve egy külön fejezetbe integrál-
ni *valamennyi* ilyen fejtegetést (sőt, azok jelen-
tős részét értelmetlen lett volna elválasztani az
1943–46-os események tárgyalásától). Mégis
talán nem vált volna a kötet kárára, ha a fent
említett, a kvázi kronologikus szerkezetbe be-
épített kutatási téma explicitté válik, hangsú-
lyosabban megjelenik, és – a már amúgy is jó-
részt kidolgozott – elemzés néhány területen
folytatódik. Itt mindenekelőtt a *diskurzus és a
jogi-politikai eljárások történetére* gondolok, il-
letve a *diskurzus és a jogi-politikai eljárások
kapcsolatának vizsgálatára*. Ismétlem: a munka
nagyobbik részét Csapody már a kötet jelenle-
gi formájában is elvégezte.

A diskurzus részben már az eseményekkel
egy időben elkezdett kibontakozni. A korábban
már említett bori második kiűrtési hullámban,
a partizánoknak köszönhetően kiszabadult mu-
szosok egy része, köztük Justus Pál vagy Szalai
Sándor Temesváron töltötte 1944 utolsó hó-
napjainak egy részét, ahol részt vettek a *Szabad
Szó* című magyar lap szerkesztésében. A *Szabad
Szó* már a dunántúli menettel egy időben vagy
nem sokkal utána közölt a boriakkal kapcsola-
tos híreket, Szalai közölt például néhány Bor-
ban írt Radnóti-verset, amelyeket a költő szept-
ember első napjaiban bízott rá (127.), már az
1944. november 11-i szám hírt adott a cserven-
kai vérengzésről (133.) és így tovább. Az 1946.
nyári abdai exhumálással pedig, úgy tűnik, a
Radnóti-kánon legfontosabb elemei is kikristá-
lyosodtak.

Miközben bizonyos politikai szubkultúrák-
ban az kanonizálódott, hogy „a zsidók” ’45 után
„bosszút álltak”, valójában az szorul magyará-
zatra, hogy a korán kialakult, a költő-áldozat
karizmájának köszönhetően nagyon hatásos,
ráadásul a tényekkel sem ellentétes Radnóti-
diskurzus¹³ miért gyakorolt ilyen gyenge hatást

az igazságügyi-politikai felelősségre vonásra.
Példának okáért a már többször említett cser-
venkai mézszárlás sosem volt titok, írtak és be-
széltek róla, a kivégzetteket később exhumálták,
és közös síremléket szenteltek emléküknak –
mégsem képezte soha vizsgálat tárgyát sem Ma-
gyarországon, sem Jugoszláviában (449.).

Mindez annak fényében is meglepő, hogy a
bori keret tagjait felelősségre vonó népbírósi
pereken éppen a Borban és a gyalogmenet első
szakaszán történeteket sokkal gyakrabban em-
legették, mint az észak-dunántúli eseményeket.
Az abdai kivégzések, Radnóti halála szóba sem
került. „*Kézzenfekvő lett volna, hogy ezekben a nép-
bírósi perekben – különös tekintettel az abdai ki-
végzésre – a dunántúli útszakaszon történetek előke-
rüljenek. Érthetetlen, hogy ez elmaradt*” (402.) – kü-
lönösen annak fényében, hogy a szóban forgó
perek, egy kivételével, az abdai exhumálás után
záródtak le.

Radnóti felkutatásának és az abdai exhumá-
lásnak kulcsszereplője – és a BORI NOTESZ cím-
zettje –, Ortutay Gyula a BORI MUNKASZOLGÁLA-
TOSOK alapján befolyásosabb politikusnak tűnik,
mint amit formális pozíciója, tehát a Rádió és
Magyar Központi Híradó Rt. elnöki beosztása
alapján gondolhatnánk. A Kisgazdapárt értel-
miségi holdudvarának egyik szervezője volt,
kiterjedt nemzetközi és hazai kapcsolatokkal a
politikuskok és – sajátos módon – a rendőrség
és az elhárítás vezetői között is (498–500.). Csa-
pody sokat ír arról, hogyan próbált Ortutay a
befolyásával élni annak érdekében, hogy infor-
mációt szerezzene eltűnt barátjáról – de egy uta-
lás sem olvasható arról, vajon megpróbálta-e az
igazságszolgáltatás folyamatát is befolyásolni.

Különös az utolsó bori főparancsnok, Mará-
nyi Ede története is (141–183.). Az érthetetlen-
ül lassú és lagymatag népbírósi eljárás során
összegyűlt annyi bizonyíték a Nyugatra me-
nekült katonatiszt ellen, ami elég lett volna –
még hozzá a kiszabható leg súlyosabb – ítéletre.
A néppüzséség azonban, irreleváns évrre
hivatkozva, végül visszavonta a vádindítványt.
Marányi tehát sosem lett jogi értelemben hábo-
rús bűnös, egyik érintett ország hatóságai sem
tettek érdemi kísérletet felkutatására, békésen
élte nyugdíjas évtizedeit Nyugat-Németország-
ban. Az okokat tulajdonképpen nem sikerült
kideríteni: Csapody feltevését, miszerint együtt-

¹³ Mint közismert, a szocializmus korában gyakran
került gátlás alá a holokauszt témája – a „fasisz-
mus áldozatairól” azonban lehetett írni, s az út mentén
agyonlőtt költő története talán alkalmasabb lehetett
a beszédtabu áttörésére, mint a koncentrációs tábo-
rokban megölt milliók. E sorok szerzője az 1970-es
években, Abdától 70-80 kilométerre található álta-

lános iskolájában tanult Radnóti haláláról – de arról
nem, hogy zsidó lett volna.

működött volna akár a magyar katonai elhárítással, akár a nyugatnémet vagy a francia (173.) titkosszolgálattal (Marányi Németország francia övezetében telepedett le, dolgozott is a megszállt hatóságoknak, s tőlük kapott nyugdíjat), semmi sem bizonyítja. Sőt: Csapody mintha éppen abból vezetné le ezt a feltevését, milyen szürreális akadályokba ütközött a kutatása során. Kétszer kereste meg például a katonai elhárítás utód szerve, a Magyar Köztársaság Katonai Felderítő Hivatal (KFH) illetékeseit; második, informális megkeresése nyomán, mint írja, azt a „választ kaptam, miszerint a KFH-nak nincsen irattára [? – D. Cs.], csak a napi munkában használt iratokat bírtokolja, így kutatni sincs miben. Ugyancsak informális úton annyit tudtam meg, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH) nyilvántartásaiban sem lelhető fel Marányi Edére vonatkozó anyag. A keletnémet Allambiztonsági Hivatal, a Stasi Berlinben lévő archívumát három alkalommal kerestem meg. A személyes, az intézményi és az informális megkeresésre mindig azonos választ kaptam: a hatályos jogszabályok miatt minden olyan kutatói kérést elutasítanak, amely érintheti Németország titkosszolgálati érdekeit.” (163.) Marányi negyven évet élt még háborítatlanul Nyugat-Németországban.

A recenzió a BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK néhány utalása alapján úgy tűnik: a vizsgálatokat és pereket (vagy azok elmaradását) nem pusztán az igazságtétel szándéka motiválta, de nem is pusztán politikai törekvések, ahogy ezt sokan sugallják (vagy állítják), hanem ezek bonyolult, személyi kombinációk és véletlenek által is befolyásolt összjátéka. A BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK egyik legjobb példáját erre a Belügyminisztérium 1967–77-es szigorúan titkos vizsgálata nyújtja, amelyet az *Abdai gyilkosok* című dossziében dokumentáltak (407–430.). A tízéves időtartam komoly vizsgálatra utal, bár ezt a benyomást rögtön gyengíti, hogy a nyomozás elején, illetve végén egyaránt másfél-két év telt el újabb dokumentum csatolása nélkül (407.). A dosszié teljes, tehát nem emelte ki belőle oldalakat, de egyértelmű, hogy az ügyben keletkeztek más, a dossziéhoz nem csatolt, ismeretlen helyen található anyagok is, mint például az abdai exhumálás során keletkezett dokumentumok vagy a munkaszolgálatosokkal és kerettaggokkal készült meghallgatások anyagai (403–414.).

Időnként furcsák a vizsgálat hangsúlyai. A cservenkai mészárlás ügyében például „kizárólagos felelősökként – az egyébként ismeretlen helyen

tartózkodó – Marányi Edét¹⁴ és a németeket nevezi meg, miközben a dossziéből az is tudható, hogy Szabó Barla Zoltán egyike volt azoknak, akik a cservenkai mészárlásnál a munkaszolgálatosoktól elvett aranytárgyakat és ékszereket Szentkirályszabadján elkártyázták” (415.). A meghallgatások idején még élő négy kerettagból kettő az MSZMP tagja volt – az ő nevüket az állambiztonság megpróbálta kitörölni a dossziéből (421.).

A legérthetlenebb fejlemény: az abdai gyilkossággal gyanúsítottakat nem – soha el nem évülő – háborús bűncselekménnyel, hanem „háborús kegyetlenkedés” elkövetésével vádolták (pontosabban: gyanúsították). Ez utóbbi bűncselekménytípus pedig már a vizsgálat megindításának idején elévült, nem lett volna büntethető (427.). Nemcsak hogy nem indult a vizsgálat nyomán büntetőeljárás, de valószínűsíthető, hogy a vizsgálat elrendelőinek és lebonyolítóinak ez soha nem is állt igazán szándékában. Csapody itt – a BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK hangnemtől meglehetősen szokatlan módon – kifakad, „jogi formába öltöztetett színjátéknak” minősíti az eljárást (429.).

Egy szigorúan titkos színjáték azonban önelentmondás – semmit nem tudunk meg az eljárás lehetséges valódi hátteréről. Csapody egyetlen feltevést, pontosabban sugallatot kockáztatott meg ezzel kapcsolatban: eszerint talán több pusztán véletlennél, hogy Aczél György – aki Radnóti barátja volt, sőt 1944. júliusi megkeresztelkedésekor az akkor Borban szolgáló költőt tüntette fel keresztapjaként – éppen a vizsgálat megkezdésének évében vált a kulturális élet legfontosabb irányítójává (425–426.).¹⁵

A szerző azonban nem bocsátkozik spekulációkba azzal kapcsolatban, milyen esetleges rejtett hatalmi harcok befolyásolhatták a vizsgálat megindításának, lebonyolításának és lezárásának módját. Mértéktartása tiszteletre méltó, bár némi hiányérzetet hagy az olvasóban.

Dupcsik Csaba

¹⁴ Csapody „személyes véleménye szerint kizárt”, hogy a német és a magyar hatóságok ne tudtak volna Marányi kilétéről és tartózkodási helyeiről (174.). S bár mint látható, ez a vizsgálat is felelősnek találta a volt táborparancsnokot, mégsem történt még csak kísérlet sem a felelősségre vonására.

¹⁵ Az *Abdai gyilkosok* első feljegyzése 1967. május 17-én született (407.). Aczél kevesebb mint egy hónappal korábban lett az MSZMP Központi Bizottsága titkára.